Vélemény Szombathy Zoltán *Az Iszlám Fekete-Afrikában*
című MTA doktori értékezéséről

Szombathy Zoltán műve páratlan, heroikus vállalkozás: a magyar tudományosságban elsőként ad átfogó képet, leírást az afrikai iszlámról, annak legfontosabb aspektusairól. Mindnyájan tudjuk, hogy milyen különlegesen nehéz feladat ez egy olyan országban, ahol az ehhez szükséges tudományos háttér vagy hiányzik, vagy csak szegényesen van meg. Bár Magyarországon vannak Afrika-kutatók, egyes területeken (például az etnológiában, antropológiában) nem is akármilyenek, 2015 óta pedig az MTA Afrika-kutatási albizottságot is tart fenn, a jelölt a választott témában szinte semmiféle előzményre nem tudott támaszkodni. Kivéve persze saját munkáit, amelyekben több évtizedes kutatásainak eredményeit tette közzé lépésről lépésre és amelyek időközben a nemzetközi elismerést is meghozták neki. A szerző szándéka az volt, hogy a téma első magyar nyelvű kézikönyvét alkossa meg. Sietek leszögezni, hogy ez teljes mértékben sikerült neki, és amennyire meg tudom ítélni, a nemzetközi kutatásban is abszolút „piacképes terméket" hozott létre. Meglátásom szerint ez főleg három ok miatt van így: 1) Szombathy Zoltán kivételes nyelvtudással rendelkezik (a világnyelvek mellet arabul és szuahéliül is tud), ami lehetővé tette, hogy eredetiben tanulmányozza a téma legfontosabb forrásait, és ne a sokszor hibás fordításokra támaszkodjék és vonjon le belőlük téves következtetéseket. Ennek fontosságát megint csak a sajátos magyar viszonyok miatt kell aláhúznom: közismert, hogy a nagy politikai változásokat követően seregnyi tudományos szocializmus-oktató nyergelt át iszlámszakértővé, írt (tan)-könyveket anélkül, hogy elemi ismeretei lettek volna az általa bemutatott civilizáció nyelvéről és vallásáról. 2) A szerző behatóan ismeri az iszlámot, ami megóvja attól, hogy elkövesse azokat a hibákat, amelyekbe még valódi Afrika-szakértők is gyakran beleesnek, amikor valamiféle „afrikai" vagy „fekete iszlámról" fantáziálnak. 3) S végül kiemelendő, hogy a mű már megközelítésmódjában is teljesen eltér a szokványos összefoglaló művektől: nem a külső megfigyelő (vagy ítész) magaslati pontjáról tekint végig a tájon, hanem belülről, az afrikai muszlimok szemével, ami sokkal érthetőbbé teszi a kontinensen zajló etnikai és vallási folyamatokat és azok mozgatórugóit.

A szerző ugyanis teljesen egyedi és végül igen termékenynek bizonyuló módszert választott: nem történeti-kronológikus vagy egymástól elszigetelt, regionális áttekintéseket kíván adni, hanem az egész fekete-afrikai iszlámot egyetlen nagy egységnek véve mutatja be annak legfőbb vallási, kulturális és társadalmi jellegzetességeit, miközben a következtetéseket

illusztráló példákat a legkülönbözőbb korokból és területekről veszi. Aligha szükséges bizonygatni, hogy erre csak olyan szerző vállalkozhat, aki nemcsak a fentiekben már jelzett nyelvi és vallástörténeti felkészültséggel bír, de otthon van az etnológiában, a kultúrtörténetben, az ideológiatörténetben éppen úgy, mint Nyugat-, Közép- és Kelet-Afrika népeinek etnikai, vallási és politikai történetében is. A mű ennélfogva nem csak vagy nem egyszerűen történeti összefoglalás (bár szerintem az is), hanem elmélyült társadalomtörténeti, szociológiai, néplélektani, vallásszociológiai stb. tanulmány is, amelynek elolvasása után sokkal jobban értjük az iszlám szakadatlan térhódításának okait a kontinensnek azon a részén, amelyet a szerző Fekete-Afrikaként határoz meg, s melynek határait a szokványostól jóval tágabban vonja meg (ide veszi például Szudánt és Etiópiát is).

A szerző a disszertációban és a mellékelt tézisekben nagyon világosan megfogalmazza, hogy mit tart elemzése legfőbb eredményeinek. Ezek részletes rekapitulálását ezért feleslegesnek érzem, és nem kívánom vele az időt rabolni. Csak néhány olyat fogok kiemelni, amelyek számomra kiváltképp fontosnak tűnnek, vagy amelyekhez megjegyzést vagy kiegészítést kívánok fűzni. Előrebocsátom, hogy ezt nem valamiféle Afrika- vagy iszlám-szakértőként teszem (egyik sem vagyok), hanem olyan kutatóként, akinek a felvetett kérdésekkel kapcsolatan vannak saját kutatási tapasztalatai, amelyeket elsősorban az oszmán kultúra és vallási élet tanulmányozása során szerzett.

1. Az oszmán világban látottak alapján (ahol az etnikai elv a 19–20. század előtt nagyon háttérbe szorult) számomra meglepő és tanulságos volt az a megfigyelés, hogy mennyire meghatározó szerepet játszik az etnikai tényező és főleg az „etnikai nepotizmus” a fekete-afrikai iszlám világában (például, hogy vannak kivételes asszimilációs erővel bíró népek), miközben az iszlám felvételével milyen könnyen megváltozhat az etnikai identitás, egyáltalán: mennyire képlények az etnikumok. Ez jóval érthetőbbé teszi a sokszor kaotikusnak, áttekinthetetlennek tűnő lázadások, polgárháborúk, belharcok mozgatórugóit, s megóv bennünket attól, hogy a vallási propagandáknak bedőlve vallási okokat vagy rasszizmust keressünk ott, ahol más áll a háttérben.

2. A disszertációban számomra a legizgalmasabb részek azok, amelyek az iszlám gyors terjedésének okait, hátterét mutatják be nagyon sokrétűen. Ezek között kiemelt szerepet játszottak/játszanak a kereskedők, köztük is kiemelten a rabszolgakereskedők (hasonlóan a iszlám klasszikus korszakának közép-ázsiai muszlim kereskedőihez), a városiasodás, a szúfi dervisrendek vezetői, de a vallási szinkretizmus is, ami lehetővé teszi, hogy a régi (animista) vallási gyakorlatok muszlim szokásként éljenek tovább. Nagyon fontos, sztereotípiákkal terhelt tűnő tényezőre irányítja a figyelmet a szerző akkor, amikor rámutat, hogy a vallásváltás, az

iszlám felvétele bizonyos csoportoknak (nők, rabszolgák stb.) kifejezetten emelkedést hoz, hiszen számos korábbi kötöttségtől megszabadulhatnak és jogokat nyerhetnek (például a nők elválhatnak). Itt jegyzem meg, hogy az Oszmán Birodalom kezdeti korszakában ugyanilyen döntő szerepet játszottak a szúfi vezetők, s a keresztény alattvalók (jelesül a nők) iszlám felé fordulásában is hasonló okok játszottak szerepet. Megfigyelték például, hogy a 17. században számos bolgár ifjú pár azért kötött inkább a kádi előtt házasságot, mert a vallásjog, a saria lehetővé tette a válást, s a nők anyagi biztonsága is nőtt. Igen meggyőzőnek tartom a szerző azon fejtegetéseit, amelyek az afrikai iszlám állítólagos „egyediségével" kapcsolatosak. Szerinte az itteni iszlám bizonyos helyi színek (például a vízilóhús evésével kapcsolatos engedékenység, megszállottsági kultuszok fennmaradása és hasonlók) dacára lényegileg nem tér el a klasszikus iszlám területek vallási formáitól; itt is ugyanaz a három (vagy négy, ha az elsőt ketté vesszük) nagy alaptípus figyelhető meg: a népies-szinkretikus és a vallástudósok- és jogászok által képviselt *hagyományos* iszlám, a *szúfi* iszlám és a *modern reformista* (politikai) iszlám. Számomra azért is különösen érdekesek és hasznosak az ezt alátámasztó bizonyítékok, mert az Oszmán Birodalom vallási életének elemzői körében is felbukkantak hasonló nézetek. Egy francia szerző például „balkáni" vagy „euró-iszlám"-ot lát a birodalom nyugati felében, éppen úgy a helyi, szinkretikus elemek sokaságára hivatkozva, mint teszi sok Afrika-kutató. A közel-keleti, török és afrikai példák azonban arra utalnak, hogy ez szinte mindenütt általános jelenség volt, így felesleges különlegesnek, egyedinek láttatni azt, ami nem az. S ebből következően fontos aláhúzni, hogy alapszerkezetét tekintve az iszlám mennyire egységes az egész világon. Ezt jelzi például az is, hogy a 17. századi oszmán „puritánok" és az afrikai reformisták követelései között milyen sok a hasonlóság, jóllehet aligha tudtak egymásról.

3. Kiemelésre érdemesek és rendkívül érdekesek a szerzőnek az arabok és az arab nyelv fekete-afrikai presztízsével és az arab genealógiák különleges használatával kapcsolatos megállapításai. Jóllehet az arab bevándorlás Afrikába elég csekély mértékű volt, számtalan nép, nemzetség és család kreált magának fiktív arab ősöket, hogy magát arab eredetűnek tüntethesse fel. Az, hogy a próféta arab volt, hogy az iszlám az araboknál, arab nyelven született meg, Fekete-Afrikában mindent felülmúló tekintélyt biztosított egy ilyen származásnak. Hozzájárult ehhez az is, hogy az arab kultúra és nyelv a legfontosabb összekötő szál lett a számtalan etnikum és nyelv között. Ennek kapcsán az jutott eszembe, hogy milyen érdekes etnikai hierarchiák alakulhatnak vagy alakultak ki az iszlámban. Szemben az arabok fekete-afrikai magas presztízsével, az oszmán-török világban mélyen lenézték őket, hiába adták ők a világnak a prófétát. A törökök például a rosszul felálló, szervezetlen ellenséges seregekre azt mondták, hogy „úgy állnak, mint az arab haja", s a fekete kutyát mind a mai napig „arap"-nak hívják. Egy

16. század végi oszmán krónikás nem kis büszkeséggel írta le, hogy 10.000 Egyiptomba vezényelt katona képes féken tartani az egész arab világot, ami jól mutatja, milyen semmirekellők az utóbbiak. Egy 17. századi oszmán vallástudós pedig a törökséget az iszlám megújítójának, legfőbb védelmezőjének és terjesztőjének nevezte, amely átvette a klasszikus kori vezetők feladatait. Itt tehát egy érdekes (részben térbeli, részben etnikai) hierarchia rajzolódik ki: a csúcson az északi törökség foglal helyet, őket követi a köztes helyzetű arabság és legalul, délen helyezkedik el a fekete-afrikai népesség. (Zárójelben: a keleti muszlimok ugyanakkor a törököket vetették meg, mert gyenge hitűeknek tartották őket.)

4. Ez átvezet a következő érinteni kívánt témához, a feketék általános megítéléséhez, illetve rabszolgaságba vetéséhez. A szerző rámutat, hogy az iszlámban a rasszizmus általában ismeretlen, de itt sem hiányoznak az előítéletek és a sztereotípiák. Miután a rabszolgaság nagymértékben sújtotta a feketéket (egy idő után az egyéb ellátási útvonalak bedugulása miatt Fekete-Afrika lett a fő utánpótlási terület), könnyen kialakult a fekete=rabszolganép képzettársítás, amit csak elmélyített a Bibliából származó Hám-mítosz. Így vélekedtek az arabok, de a törökök is, akik a kora újkorban a rabszolgák között a feketéket értékelték a legalacsonyabbra, hozzájuk társították a legtöbb rossz emberi tulajdonságot. A szerző is említi, hogy ennek ellensúlyozására kialakult egy műfaj, amely védelmébe vette a fekete afrikaikat, és jó tulajdonságaikat ecsetelte. Érdekességképp említem, hogy egy ilyen írás az oszmánoknál is született. Szerzője Molla vagy Szünbül Ali, aki fekete rabszolgaként érkezett a birodalomba, de aztán tanulmányai és tudása révén magas állású ulema vált belőle: 1621-ben elnyerte az anatóliai, majd 1622-ben a ruméliai főhadbíró (kádiaszker) posztját és így egyedüliként a sorstársai közül a birodalmi tanács tagja lett. Ekkoriban írta azt a művét, amelyben öntudatosan megvédte a feketéket, és a fehérek és a feketék egyenrangúságát bizonygatta.

Szombathy Zoltán a rabszolgaságról szólva abbéli nézetének ad hangot, hogy a rabszolgaság elleni küzdelem nemcsak európai és keresztény gyökerű, hanem vannak hagyományai az iszlámban is. Erre vonatkozó fejtegetéseivel nem tudok teljes mértékben egyetérteni. A bizonyítékul felhozott források java eleve nem támasztja alá ezt a nézetet, hiszen vagy csak a muszlimok rabságba vetése és nem általában a rabszolgaság ellen emelnek szót, vagy pedig – s ez a fő ellenvetésem – nagyon késői (19. század végi, 20. századi) művek, megnyilatkozások ezek, amikor (legalábbis az egyik fő felvevő piacon, a török birodalomban) már túlvagyunk – nyugati nyomásra – a rabszolgaság vagy helyesebben a rabszolgakereskedelem és a rabszolgapiacok betiltásán.

És itt nem tudok visszatartani egy másik, enyhe kritikai megjegyzést sem. A szerző a műben végig úgy jár el, úgy ír, ahogy az egy tudományos munkától elvárható: kellő távolságtartással,

körültekintéssel, megállapításai pedig kiérleltek, kiegyensúlyozottak, mert mindig gazdagon (páratlanul gazdagon!) alátámasztja őket adatokkal. Egy helyen azonban mintha kiesne a szerepéből, és utat engedne érzelmeinek, amelyek – nekem legalábbis ez a benyomásom – mintha enyhén „kereszténységellenesek" lennének. Ez az attitűd a rabszolgatartásról és -kereskedelemről szóló fejezetben érhető tetten, ahol a muszlim oldallal kapcsolatban talán csak egyszer használt elítélő jelzők (mint „gátlástalan", „mélységesen hazug" stb.) túl gyakran fordulnak elő, de általában is van az itteni fejtegetésnek egyfajta muszlim apologetika jellege. Ez két okból sem tartom szerencsésnek: egyrészt, mert a mai kereszténység teljes mértékben eltéli a rabszolgaságot, ami a muszlimoknál korántsem ilyen egyértelmű, másrészt a két vallás éles harcot folytat egymás ellen az afrikai lelkekért, és a muszlim misszionáriusok legalább annyi rosszat mondanak a keresztényekről, mint fordítva.

5. Számomra a könyv egyik legérdekesebb tanulsága, amin olvasása közben és azóta is sokat tűnődöm, hogy az afrikai iszlám (is) elképesztő expanziós erővel bír (mint a bevezetőből megtudjuk, Fekete-Afrikában ma már minden 3. ember muszlim.) De legalább ugyanilyen fontos kérdés, aminek megválaszolásához ez a mű óriási segítséget ad, hogy honnan ez az erő. Sok tényező járul ehhez hozzá (így az etnikai és a vallási identitás összekapcsolódása, a hagyományos vallási formák és életmód és az iszlám összeegyeztethetősége stb. stb.), de ha nekem kellene valami nagyon lényegeset kiemelni, akkor az a következő lenne: a személyesség és a személyiség fontossága. Az, hogy a muszlim írástudók (értelmiség) minden körülmények között, még ellenséges államhatalom kötelékében élve is feladatuknak és kötelességüknek érzik a lelkek gondozását, az iszlám képviseletét, a kisemberekért való kiállást, a jövő megalapozását, a gyermekek oktatását. S teszik, tették ezt nemcsak keresztény irányítású államokban, hanem még az iszlám teokratikus államokban is, amikor észlelték annak elfajulását. Talán ez lehet az egyik magyarázata annak az első látásra misztikusnak tűnő ténynek, hogy mi vonzza a fekete afrikaiak tömegeit az iszlámhoz, amikor szinte az összes reformista, az „igazi, tiszta iszlám" megteremtésére tett kísérlet teljes csődöt mondott, borzalmasnál borzalmasabb államok és rendszerek létrejöttéhez vezetett, és ami miatt egyes népek szinte megváltásként élték meg az európai hódítást. De a muszlimok ennek ellenére nemhogy kitartanak az iszlám mellett, hanem még sikeresen terjesztik is. Olyan erő van itt, amit meg kell érteni, de amitől van ok tartani is, lévén, hogy ahol hatalomra jut, ott nem sokban különbözik a gyarmatosítóktól vagy az általuk hátrahagyott és kinevelt, általában az ország népétől elkülönülő elitektől és azok módszereitől.

Szombathy Zoltán disszertációja ezért nemcsak fantasztikus tudományos munka, hanem alapvető segédkönyv minden érdeklődő átlagembernek a világ megértéséhez. Egy vérbeli filológus és tiszta fejű gondolkodó magas rendű munkája, amely megérdemli, hogy minden

egyetemen kötelező olvasmány legyen, s amely nemcsak Fekete-Afrika és az ottani iszlám, hanem az egyetemes iszlám történetének megértéséhez is nélkülözhetetlen. Ezt a funkcióját már csak azért is képes lenne betölteni, mert ritka világossággal, szabatossággal és szép stílusban megírt mű: minden gondolata világos, minden mondata érthető és megérthető. Ritkán találkozni olyan munkával, ahol ne lennének kevésbé sikerült részek vagy megfogalmazások: ebben nincsenek ilyenek.

Teljes szívvel ajánlom, hogy a tisztelt bíráló bizottság javaslata alapján az MTA Doktori Tanácsa adományozza Szombathy Zoltánnak az MTA doktora címet.

Szentendre, 2020. május 31.

Fodor Pál
az MTA doktora